

תוכן העניינים

ז	דברי תודה
1	פתח דבר
	פרק ראשון: בן מזרח חולם חלומו במערב:
8	קווים לדמותו של שמעון ברנפלד
17	בית משפחת ברנפלד כמעבדה לקונפליקט זהות
22	קונפליקט תרבות
36	גליצאי בברלין
39	בין מזרח ומערב – בבלגרד
50	פוליטיקה מבית, פוליטיקה מחוץ: בעיית הפליטים
55	בין ירושלים לבלגרד: המחלוקת עם אליעזר בן-יהודה
	פרק שני: ההיסטוריון כשליח ציבור
60	
64	"בורד במועדו"
65	בין היסטוריה להמונים לביקורת פוליטית: המקרה של "דור תהפוכות"
76	מסה, מדע ודרשה: ברנפלד ומאבקיו ב"קץ המאה"
84	א. תיקון העוול ההיסטורי
85	ב. פוליטיקה מקומית – גליציה
87	ג. פוליטי כללי – האופוזיציה להרצל
88	ד. פוליטי תרבותי – פולמוס התרבות והספרות
	פרק שלישי: אל מחוץ למחנה
99	
101	פוליטיקה ודימוי חיצוני
103	גאולת העם: תרבות, חינוך ומרחבי הזדהות
	"להביא את העם הזה לאפריקה לחפור לו שם קבר": הקונגרס
107	השישי ותוכנית אוגנדה
118	הפולמוס עם היינריך לוה וציוני גרמניה

121	שנת 1908: קווים לדמותה
125	בין האישי ללאומי: "עברילנר" במעגלי סופרים בברלין
141	מלחמת הטוב ביופי
146	בין מסה ומדע
151	רוחות מלחמה
158	דימוי והתעצבותו
172	פרק רביעי: רקוויאם אחרון, 1918–1940
175	ספר הדמעות
193	ההיסטוריה כמשל
200	ספר הדמעות כייצוג היצירה הגלותית
204	הקונגרס הציוני והמדע העממי: ביקורת המקרא
205	גאולה בלא נחת
217	ממעמקים
228	אחרית דבר, או על הזיכרון
239	רשימת המקורות
273	מפתח מקומות
275	מפתח שמות אנשים
282	מפתח עניינים

פתח דבר

ועם כל שרותו התמידי לרבים,
נשאר ברנפלד בודד במועדיו.
פרש לרוב מחבריו,
לא נזקק לעולם לחברותא
והתרחק תמיד ממרכז ספרותי
(שלום שטריט, פני הספרות)¹

ביום שבת כ"ד בשבט ת"ש, 3 בפברואר 1940, פרשת משפטים, באמצעו של חורף שהיה הקר ביותר במאה ועשר השנים שקדמו לו, ומהאכזריים ביותר, נפטר שמעון ברנפלד והוא בן שמונים. בשעת מותו כבר נמס השלג שנערם מחוץ לביתו ימים ספורים קודם לכן, השלוליות הבוציות והעננים הקודרים מחוץ לדירתו שכרובע שרלוטנבורג שבברלין היו אך תפאורה קודרת לסיומה של פרשת חייו. באותה שבת הורה הרמן גרינג לשר הכלכלה של הרייך להעמיד בחשיבות עליונה תקציבים המיועדים להביא את החימוש הגרמני לרמה הגבוהה ביותר; ועידת הבלקנים נפתחה בבלגרד; חמישה ימים לאחר מכן יצאה הפקודה הרשמית בדבר הקמת גטו לודז' בפולין. בידיעה שנרפסה בעמודו הפנימי של העיתון היהודי האחרון שיצא לאור בברלין, *Jüdisches Nachrichtenblatt* (ביטאון החדשות היהודי, 1938-1943)², הוצמד לשמו השם ישראל, כמתחייב מהצו שהוחל ב-1.1.1939³. לעיתונות בארץ ישראל המנדטורית הגיעה הידיעה על מותו בעיכוב־מה דרך סוכנות הידיעות, ונדפסו גיליונות מיוחדים לזכרו

1 שטריט, פני הספרות, עמ' 258.

2 על העיתון ראו פרנקל, להיות יהודי בברלין.

3 ראו ידיעה על מותו: *Jüdisches Nachrichtenblatt*, "Simon Israel Bernfeld", 9.2.1940, p. 12. גברים יהודים בגרמניה חויבו בתוספת – ישראל (ונשים – שרה) לפני שמם הפרטי מתוקף צו מיום 17 באוגוסט 1938 ושהוחל מ־1 בינואר 1939. ראו פרידלנדר, שנות הרדיפות, עמ' 289-290.

בעיתונים **דבר** ו**הדאר**.⁴ אף שבהספדים בעיתונות העברית נכרך מותו של ברנפלד באירועי הימים בגרמניה הנאצית ובארצות הכיבוש הגרמני, נראה שברנפלד נפטר באופן טבעי ולא מצא את מותו בגירוש או באופן טרגי אחר. מותו היה התו האחרון בתהליך ממושך שבו הוא הלך ונעדר ממדורי המדע והפובליציסטיקה בעיתונות העברית והיהודית הגרמנית, כפי שספד לו ידידו שמואל פייגין מעל דפי העיתון היידי **דאס אידישע פאלק**:

עזוב ועצוב מת דר. שמעון ברנפלד [...] זקן בן שמונים, שבע ימים ושבע רוגז, עזב ברנפלד את עולמנו. יש אומרים שבשכילם מת ברנפלד זה זמן רב [...]. עגומות היו שנותיו האחרונות של ברנפלד [...] הוא נשאר לבדו בברלין ומת שם. ארוכה היתה גסיסתו של ברנפלד. הוא שהאמין באנושיות, בצדק, ביפי, בנצחיות האידאלים היהודיים שמע איך האנושיות היתה לחית טרף. הצדק נרמס במגפי הנאצים הגסים. היפי מושפל על ידי סריסי האמנות. נצחיות היהודים והיהדות הועמדה בסימן שאלה. הוא שומע שמגרשים את היהודי, היהודי נמלט, אבל ברנפלד הסומא והמסכן אינו יכול לזוז ממקומו.⁵

*

ראשיתו של חיבור זה, שעניינו סיפור חייו של המסאי הנשכח שמעון ברנפלד, על רקע זמנו ומקומותיו, בעבודת הדוקטור שלי בנושא "היסטוריה בשירות הפובליציסטיקה: מפעלו ההיסטוריוגרפי של שמעון ברנפלד (1860–1940)", אשר נכתבה בהדרכתו של פרופ' יעקב שביט והוגשה לאוניברסיטת תל אביב בשנת 2017. בעבודה זו בחנתי את התופעה המסקנת של שימוש בכתיבת היסטוריה להמונים כבמה לביטוי עמדות פוליטיות אשר לא הותרו לביטוי במרחב הפובליציסטי. את התופעה הדגמתי באמצעות בחינת מפעלו ההיסטוריוגרפי של המסאי וההיסטוריון הפופולרי הפורה שמעון ברנפלד, אשר היה "רב המכר" של תקופתו ושקולו הלך ונדם עוד בטרם מותו. תהליך ההדרה של ברנפלד סקן אותי, וביקשתי להתחקות אחר תחנות צאתו מן המחנה. ככל שהעמקתי

4 ראו ויינריב, ברנפלד, עמ' 502. נראה כי קשיי התקשורת עיכבו את הידיעה, והיא הגיעה כחודש מאוחר יותר. וראו ידיעות על פטירתו בהעולם, 7.3.1940, עמ' 395; הארץ, כ"ו באדר א' ת"ש, ללא ציון תאריך פטירה; המשקיף, 7.3.1940; ל', "שמעון ברנפלד, ז"ל", הצופה – הגה, 7.3.1940. כן ראו ידיעה בעיתון *The Palestine Post*, 7.3.1940, וראו גם ידיעה שהגיעה דרך סוכנות הידיעות בציריך בעיתון *Chicago Sentinel* מיום 14.3.1940. בדבר הוקדש גיליון מיוחד לזכרו, "גיליון ברנפלד" (5.4.1940), וכך גם בהדאר (כ, י"ב אדר ב' ת"ש).

5 שמואל פייגין, "שמעון בערנפעלד", דאס אידישע פאלק (כרך כה, גיליונות ז, יב), 29.3.1940, 7.6.1940. נוסח עברי הופיע בספרו אנשי ספר, עמ' 3, 16–17.

לחקור מצאתי עוד ועוד רבדים. ואולם דומתני כי התחנה המשמעותית ביותר בנשכחותו-השכחתו מן התודעה, עוד קודם למותו, התרחשה כעשור מוקדם יותר, בראשית חודש אדר תר"ץ, בשעה שפרופ' יוסף קלוזנר (1874-1958), ראש החוג לספרות עברית וממייסדי האוניברסיטה העברית בירושלים, נכנס לאולם ההרצאות ונשא הרצאה בפני הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה על אודות מפעלו של ידידו ד"ר שמעון ברנפלד. ההרצאה נפתחה בדברים האלה:

אומר את האמת: קשה ביחוד לדבר על ברנפלד בחבורה של סטודנטים. הסטודנטים שלנו הם חוקרים לעתיד לבוא; ולחוקרים בעתיד מחויבים אנו לומר את האמת כולה על סופר וחוקר. יש בחיבוריו של ברנפלד חסרונות. יש להתייחס לספריו בזהירות, ביחוד לספריו המדעיים: אור וחושך משמשים בהם בערכוביה.⁶

מכאן המשיך קלוזנר והדגיש את אזהרתו מפני שימוש מדעי בספרו של ברנפלד מבוא ספרותי-היסטורי לכתבי הקודש, שהדפסתו נשלמה חודשים ספורים קודם לכן, התיק את דמותו של המחבר אל שולי הספרות העברית והותיר את מפעלו ההיסטוריוגרפי הגדול ככזה שחשיבותו מתמצה בתיווך ידע בלבד. אלא שלעומת התיאור של קלוזנר, המשרטט את ברנפלד כיוצר מיושן, שולי ונשכח, בחינת עלוני הוצאות הספרים משנה זו ומאלה הסמוכות לה מראה שכתביו של ברנפלד יצאו לאור בהוצאות ספרים באירופה ובארץ ישראל וזכו לפופולריות בקהל הקוראים הרחב, שעבורו ברנפלד וחיבוריו המשיכו להיות רלוונטיים.

הפובליציסט והפופולריזטור הנשכח שמעון ברנפלד, שבאותה העת מלאו לו שבעים, דר בברלין עזוב ומאוכזב מניסיונות עלייה שלא נשאו פרי, ודימויו בקרב מלומדים היה במגמת דעיכה, הוא העומד במרכז חיבור זה. שמעון ברנפלד נולד בגליציה, שהייתה פריפריה של האימפריה ההבסבורגית, ופעל במרחב הדובר גרמנית. ילדותו בסטניסלבוב ונעוריו בלמברג ההבסבורגית,⁷ עיצבו את השקפת עולמו האינטלקטואלית ותרמו לעיצוב הדימוי של גליציה ששימשה בחיבוריו כאילוסטרציה נוסטלגית וכדימוי לחברת מופת יהודית מודרנית. מכלול חיבוריו יוצא דופן בתוכנו ובהיקפו, בעיקר על רקע הספרות העברית בת התקופה, וכולל עשרות ספרים, מאות מאמרים בכתבי עת מדעיים ואלפי טורים

6 קלוזנר, יוצרי תקופה וממשיכי תקופה, עמ' 153.

7 למברג (למברג-לבונילבי, בירת גליציה; להלן למברג) עיר נעוריו של ברנפלד – למברג וסוגיית מיקומה התרבותי נשזרת לאורך חיבוריו. בספר השתדלתי להציג את הדברים באופן הקרוב ביותר לכוונותיו של ברנפלד אשר השתמש עד אמצע שנות העשרים בשמה האוסטרי-גרמני – למברג.

יומיים בעיתונים בעברית ובגרמנית העוסקים במגוון רחב של נושאים במדעי היהדות. אך חרף פועלו ותפוצת חיבוריו הוא נותר מחוץ לזרם המרכזי. נוכחותו הכוללת עד שלהי שנות העשרים של המאה ה-20 עומדת ביחס הפוך לדמותו הנשכחת לאחר מכן, וניגוד זה מאפשר לברר האם "נשכחותו" מכוונת וקשורה לנרטיב ההיסטורי שאותו ביקש להוביל ולעמדותיו הפוליטיות. בחינת משקלן של עמדות אלה ביחס להתפתחות תרבותית השלילית ולהשכחתו פותחת צוהר לבחינת האפשרות להתקיימותו של "תהליך הדרה", גם אם הוא לא היה ממוסד. סיפור חייו של ברנפלד הוא סיפור שניתן לספר בדרכים שונות, רב-גוניות, שלא תמיד מצטלבות. מפעלו ההיסטוריוגרפי מדגים יחסי גומלין בין כתיבה פוליטית בעיתונות היומית ובין מדע פופולרי. תפיסותיו נכחו בשיח האינטלקטואלי. דמותו וגישתו הפוליטית-תרבותית העסיקו גם את אלה שעזבו את "העולם היהודי הישן" ובאו אל הארץ לחרוש בה תלמים ושרות, ולצידם שדות מחקר ומדע בעלי רוח לאומית עברית חדשה וחלוצית. אלא שבכתביו הרבים שהתפרסמו מעל בימות ספרותיות שונות, לעיתים גם בעלות אידאולוגיה מנוגדת, בהשתתפותו בפולמוסים הגדולים שהתנהלו במפנה המאה ה-19, ובאישיותו הביקורתית, שקוממה עליו רבים, תרם ברנפלד לבידודו החברתי-אינטלקטואלי הכמעט מוחלט ערב מלחמת העולם הראשונה. הדימוי ההיסטוריוגרפי של שמעון ברנפלד טומן בחובו פער עמוק, פרדוקסלי כמעט, בין האופן שבו התקבלו חיבוריו בקהל הקוראים ובין הביקורת האמביוולנטית שבה הוערך מפעלו בידי מלומדים בני דורו. פער זה הלך והעמיק עם נדידת המרכז האינטלקטואלי העברי,⁸ של היישות ההיברידית והפלואידית של הספרות העברית, מאודסה ומברלין לירושלים,⁹ וסופו שהוביל לדחיקתו המדעית של ברנפלד עוד בחייו.

8 נדידת המרכזים הספרותיים והאינטלקטואליים נדונה במחקר הספרות באופן נרחב. בהקשר הנדון כאן אעיר, כי במקביל לנדידה לירושלים התרחש תהליך מעבר של סופרים עבריים שאינם ציונים למרכזים אחרים באנגליה, בארצות הברית ובקנדה, והוא הואץ לאחר עליית הנאצים לשלטון. נושא זה יידון במסגרת מאמר נפרד.

9 דוגמה הממחישה את הפער בין הפופולריות שבה התקבלו כתביו של ברנפלד בציבור הרחב ובין ההערכה האמביוולנטית שבה התקבלו בקהיליה המדעית והאינטלקטואלית, וכן את ההשפעה של נדידת המרכזים על דימויו ותפוצת כתביו, מצויה בחיבורו של הסופר והמשורר היהודי ויקראם סת' *Two Lives* (Seth) (חיי שניים). באוטוביוגרפיה, שבה משרטט סת' את דמויותיהם של דודיו שאנטי באהרי סת' ורעייתו הני (אשר בביתם שבאנגליה התארח בנעוריו), מתאר המחבר את גילוי תיבת המסע שעימה הגיעה דורתו הני קארו כשנמלטה מברלין בקיץ 1939 (סת', חיי שניים, עמ' 172-174). בין החפצים המועטים שנמצאו במזוודה נמנו שני ספרים שעליהם העיד המחבר: "השניים האחרונים,

ברנפלד אינו מודר יחיד. גלריית האישים שנשכחו או הודרו בתקופת עיצובו והתגבשותו של המרכז האינטלקטואלי והמדעי ביישוב בארץ ישראל המנדטורית מונה דמויות נוספות, אשר הוסטו אל השוליים כנודד המרכזים הספרותיים או במעבר מיישוב למדינה, אחדים מהם חבריו של ברנפלד ואחרים מקטרגיו, ובהם "רב צעיר" (חיים טשרנוביץ), שמעון ראבידוביץ, יעקב קלצקי, ראובן בריינין, צבי ויסלבסקי ועוד. בולטת בגלריה זו דמותו של יוסף קלוזנר, ידידו-אויבו של ברנפלד אשר תרם תרומה מכרעת להדרתו של ברנפלד ולדימויו השלילי, ושבשנות המדינה וחרף פועלו האקדמי עבר בעצמו תהליך הדחה בשל עמדותיו הרביזוניסטיות שלא הותאמו לזרם המרכזי. תהליכים שהוא עצמו היה שותף להם, ואף יזם אותם, הופעלו כלפיו.¹⁰

ברנפלד משמש אפוא דוגמה לאדם שעמדותיו הפוליטיות (ולא פחות מכך גם אישיותו השנויה במחלוקת) הביאו להדרתו ולהרחקתו אל מחוץ לזרם המרכזי. ואף על פי כן הוא הצליח לבקוע את "גדר החיץ" ולפרוץ אל מחוץ לתחום באמצעות הספרות המדעית-עממית שהניבה לו קהל קוראים רחב ומגוון, וספריו זכו לביקוש גבוה. ברם ההצלחה המסחרית שיקפה בעיני מתנגדיו את האיום שהתגלם באפיק המדע-עממי: שימוש בפלטפורמה הנחשבת "נמוכה" כבמה לחיזוק ולהפצה של דעות שאין להן אפשרות להישמע במרחב "גבוה" מדעי או פוליטי. במבט לאחור האיום הזה מראה כיצד נהפכה הקערה על פיה: הפופולריזציה הייתה ביטוי משכילי ו"ממשע" של הנאורות בשלהי המאה ה-18, של ביטוייה הלאומיים בראשית המאה ה-19, ושימשה כלי חשוב בתחייה הלאומית שאפפה את אירופה לאורך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. פופולריזטורים בני לאומים שונים ראו עצמם שליחי העם הפועלים למען ההמון לתיווך הידע ולהפצתו ברכים ועבור הרכים. פופולריזטורים לא התיימרו להציע לקורא מחקר מקורי או אקדמי, אלא לתווך בינו ובין ספרות המחקר ה"גבוהה", ולהעניק לו ידע שבדרך כלל לא יכול היה להגיע אליו בעצמו. פעולת התאמה

והיחידתיים ביותר בעיני, הם שני ספרים בכריכה קשה שחורה: תנ"ך בגרמנית וסידור תפילה יהודי בגרמנית ובעברית [...] התנ"ך שברשותי הוא עותק ממהדורה 'לבית ספר ולבית' בתרגומו החדש של ד"ר ס' ברנפלד; הוא נרפס בפרנקפורט [...] ב-1906". ראו סת', חיי שניים, עמ' 175-177.

10 באופן זה ניתן לראות כיצד פעל קלוזנר כאיש המבקש למשמע את המדע באמצעות מנגנון אקדמי, אך בשל עמדותיו הפוליטיות השנויות במחלוקת הפך במעבר מתקופת הגיבוש לתקופת המנגנון הממוסד מאיש מרכזי לשולי, וזאת אף שקלוזנר ראה את עצמו כמי שמעולם לא השתייך לזרם המרכזי. ראו קלוזנר, התחיה והגאולה, עמ' 99. עניינו של קלוזנר מבקש הרחבה שאין מקומה בחיבור זה. דיון ייחוד לו במאמר נפרד.

זו, טענו יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, היא תמונת-מראה לדיוקנה של התרבות בת הזמן וחלק בלתי נפרד מתהליכי המודרניזציה שלה.¹¹ אלא שמפעלו של ברנפלד מדגים את היפוכה של הכוונה, דהיינו מכלי ממשמע לכלי החותר נגד "המרכז הממשמע".

באמצעות דמותו הנשכחת של סופר פורה זה ביקשתי להאיר גם אירועים היסטוריים אשר לא זכו לתשומת לב במחקר עד כה. לאורך מרבית שנות פועלו ברנפלד היה לא רק פופולריזטור פורה ומשתתף פעיל במפעל התחייה הספרותי הלאומי, אלא אבטיפוס של יוצר שפועלו ותרומתו לעיצוב המדע הפופולרי העברי לא נבעו מתוך מטרה לאִפְשׁוּט,¹² לתיווך הידע ולהפצתו (כפי שפעלו קלמן שולמן או שלמה רובין), אלא שימשו לו אמצעי להגברת השפעתו המסאית ולהנהרת עמדותיו הלאומיות הפוליטיות, בדומה לפועלם של סמולנסקין וסוקולוב. ההיסט מן התאוריה המקובלת אל הפרקטיקה השנויה במחלוקת, שמאפיין את גישתו המדעית-העממית והמסאית של ברנפלד ואת האופן שבו התקבלו חיבוריו, מאפשר להתבונן במוצאן של תפיסות העולם שלאורן גיבש את עמדותיו הפוליטיות ואת העדפותיו התרבותיות. חיבוריו המדעיים של ברנפלד אינם אלא מגשימי האידאולוגיה הפוליטית שבה אחז, ולכן יש לבחון את הביקורת המדעית שבה התקבלו חיבוריו בהקשר הפוליטי של התקופה. הפרקטיקה של היסודות הללו משקפת דפוס של עבודה פובליציסטית שהונעה על ידי הביוגרפיה האישית והאינטלקטואלית של ברנפלד. בחיבור זה לא סקרתי את כל חיבוריו של ברנפלד אלא ביקשתי לספר את סיפור חייו ולשרטט את דיוקנו כמסאי וככותב היסטוריה, שגם אם לא היה תמיד מקורי או מעמיק במחקריו הרי שבפעילותו ניסה להשפיע ולתרום לעיצוב דרכה של החברה היהודית בעידן המודרני. ההתמקדות בפועלו של ברנפלד והיותו אדם מרכזי בחוגים האינטלקטואליים היהודיים במזרח אירופה ובמרכז במפנה המאות ה-19 וה-20 מאפשרים לפרוס גלריית אישים רחבה שעזמו עמד בקשר. שכחתו-השכחתו מטילה אלומת אור לעבר תהליכים שהתרחשו בשנות הגיבוש והעיצוב של הספרות העברית החדשה, ומאפשרת להניח שאלות הנוגעות ליחסי הגומלין בין מרכז לשוליים. בהקשר הזה סיפור חייו מגלם את תמצית ההיסטוריה של חוגי האינטליגנציה היהודית בגליציה ואת מסכת מאמציהם להשתלב בחברה היהודית המודרנית במערב, להשתתף במפעל הלאומי הציוני ולפלס את דרכם בסבך הזהויות ובמאבק על עיצובה של התרבות היהודית המודרנית.

11 ריינהרץ ושביט, דרווין, עמ' 51-52.

12 אִפְשׁוּט הוא המונח שהתקבל על ידי האקדמיה ללשון העברית כמקבילה העברית לפופולריזציה.

במידה רבה גם מותו של ברנפלד, כחייו, הותיר אותו מחוץ למחנה. עזוב בברלין, בודד ומבודד מחוגים חברתיים, שכוח ונשכח מתודעה ציבורית, נפטר ברנפלד והוא בן 80. מותו "הרגיל" בשנות הטרגדיה הגדולה שפקדו את הקהילות היהודיות באירופה לא הכניס אותו ל"מחנה" המטאפורי והקונקרטי גם יחד. שמונים וחמש השנים שחלפו מאז מותו מאפשרות להביט לאחור ולבחון מחדש את פרשת חייו ואת ייצוגו ההיסטוריוגרפי.